

A J A K I R J A N I K U T Ö Ö

Ajakirjanduslikust faktiloomest ja selle analüüsimise võimalustest

Indrek Treufeldt

Ajakirjandus tegelikkuse vahendajana

Mõni fraas kummitab nagu lööklaul. Nii ka Herbert Marshall McLuhani „*Medium is the message*“. Paljud armastavad seda korrata, kuigi ei taida päriselt selle mõtet. McLuhan kutsus vaatama sisust ehk üksiktekstist kaugemale, et küsida, mis määrab ajakirjanduse erilise vahendusviisi. Me tajume ajakirjandust ajakirjandusena, aga ei oska siiski alati selgitada selle olemust. Nõnda saab ka ajakirjanduse õpetamisest või õppimisest küllalt raske ülesanne, sest raske on pakkuda kindlat retsepti, kuidas koostada ajakirjanduslikku teksti — selle mõju ei sõltu üksnes teksti struktuurist. Kindlasti saab rääkida teatud vormistamisreeglitest, samuti ka mingitest üldistest žanritunnustest, aga need moodustavad üksnes väikese osa ajakirjanduse olemusest. Sestap tuleb otsida ja kirjeldada ka teisi ajakirjandust määravaid mehhanisme.

Hea sündmusfoto esitab mingi sündmuse üksikut hetke. Sama sündmust saab pildistada väga erineva rakursi alt; õigupoolest on pildistamiseks piiramatult võimalusi. Ka võib pildistaja asuda väga erinevates ruumipunktides. Ka selle sündmuse kohta käivate lausete sõnastamiseks on piiramatult võimalusi, kõik need võivad aga esitada ikka sedasama sündmust. Pole ette antud kindlat valemit nagu matema-

tikas, pole lauset, mis on sündmuse kirjeldamiseks ainuvõimalik. Samuti ei saa keegi määrata, millisel positsioonilt oleks kõige õigem pildi teha. Kõiki võimalikke sõnastusvariante ühendab teatud pürgimus, mis määrab ajakirjandust. Kõik ajakirjanduse laused püüavad esitada eeskätt tegelikkust. Aga tegelikkus pole päris seesama, mis tõlevastavus.

Lihtne on nõuda, et ajakirjandus peab väljendama tõde, aga enamasti puuduvad mingidki vahendid, et tõde selgitada. Seda enam, et suur osa meie teadmistest maailma kohta on lakkamatu avaliku kommunikatsiooni tulemus. Me konstrueerime ka ise paljusid tegelikkuse nähtusi, nagu majanduskriisi või julgeolekuvaakum. Suur osa meie tegelikkusest põhineb tekstilisel selgitusel, teatud maailmamudelil. Tekst ise pole tegelikkus. Võib-olla on televisiooni otseülekanne ehe tegelikkus, aga selgi juhul näeme seda valikut tegelikkusest, mille on teinud telepilti edastav loominguline meeskond — teleoperaatorid, -režissöörid ja -reporterid. Teisalt: tekstide najal võime ka kirjeldada maailma, mis on lapik ja asetseb kolmel elevandil. Nii sugune mõttekäik tundub absurdne. Kuid miski ei takista meid hakkama saamast ajakirjanduslike tekstide loodud ebatäiuslikkus maailmas, mis rajaneb pelgalt inimlikel uskumustel. Võib väita, et avalikkuses kujundatakse ühiselt mõistetavaid tegutsemise tingimusi ja jagatud tähendusi, mida saab mõista kui tõde.

Ajakirjandus käsitleb tegelikkust, mitte fiktsiooni. Asjakohasem oleks tõe asemel analüüsida vastavust tegelikkusele. Ajakirjandus on looming, mi-

da tervenisti välja ei mõelda ning mis ei sõltu üksnes autori suvast. Ajakirjanduse tegelikkusekäsitlus seondub avalikkuse ootusega ja teatud kommunikatsioonimudeliga, „milles info liigub ühelt inimeselt üle teisele ja seda terve kommunikatsiooniakti piires konstantse koodiga“¹. Kunstilisele tekstile omase kommunikatsioonimodeli korral ei tooda sisse mitte uusi teateid, vaid uusi koodi. Põhimõtteliselt võib romaani kirjutada otsekui uudist, loobudes tekstis igasugustest kunstilistest kaunistustest, ja ikkagi ei pruugi sellisel tekstil olla mingit vastavust tegelikkusele. Niisiis pole vastavus tegelikkusele teksti omadus. Siin on kaalukas roll avalikkusel. Ajakirjanduslik tekst toimib eeskätt selle teksti looja ja avalikkuse koosmõjus, ühistegevuses. Ajakirjanduse puhul kasutame keelt teatud otstarbel ehk avalikkuse kontekstis, selleks et vahendada tegelikkust. Ajakirjandus seob tegelikkust ja avalikkust. Keele võimalusi teatud kasutus-situatsioonis uurib pragmaatika. Kuivõrd meid huvitab ajakirjandusega seotud pragmaatika, siis on oluline selgitada ajakirjanduse toimet tegelikkuse vahendamisel.

Ajakirjanduslik tekst sünnib avalikkust kõnetades, mistõttu sel tekstil peab olema mingisugune side avalikkusega, mingisugunegi avalikkuse tunnustus. Demokraatlikus ajakirjanduskeskonnas tundub see selge olevat, totalitaarses ühiskonnas kujunevad aga avalikkuse ja teksti suhted keeruliseks. Siin püüab võim kontrollida sisu, aga samas ei saa lõplikult kaotada muljet ajakirjanduslikkusest. Ent piirjuhtumid, ka ajakirjanduse tegevus äärmusliku kontrolli tingimustes ongi huvi pakkuvad. Võimu ametlik tekst ei ole automaatselt ajakirjandus, mistõttu peab isegi totaalne võim ajakirjanduslikkusega pidevalt flirtima. Aga see omakorda murendab võimu — totalitaarne ei ole enam päris totalitaarne. Võib ju ka väita, et näiteks Nõukogude Liidus ei olnud üldse ajakirjandust, et ükski tekst polnud päriselt ajakirjanduslik. Siiski mäletan, et ajalehti sai kasutada millekski muuks kui üksnes õunte või nõude pakkimiseks. Mingil moel kohtusid ajakirjanduslikes tekstides avalikkus ja tegelikkus ka tasalülitatud nõukogude olustikus.

Tõepoolest, nõukogudeaegsest ajakirjandusest

võib leida väga ametlikke uudistekste ehk nii-öelda pühi tekste, mida ajakirjanikud ei tohtinud muuta, mis saabusid otse kommunistliku partei keskkomiteest. Kuid samas võib leida tekste, mis kirjeldasid näiteks üksikisiku ehedat kogemust, mille autentsuses pole põhjust kahelda. Kui suurtest asjadest, ühiskonnast kui süsteemist kõnelda ei saanud, räägiti lihtsatest asjadest. Seega näeme erinevates tekstides võimu suuremat või väiksemat mõju. Säärast mõju, nimetagem seda institutsionaalsuseks, on üsna raske mingile skaalale panna. Siiski on üks tekst institutsionaalsem kui mõni teine. Võim ei pääse kunagi kõigisse ajakirjanduslikesse tekstidesse. Teksti institutsionaalsust võib kirjeldada ka demokraatlikus ühiskonnas. Nii näiteks on juhtkiri institutsionaalne, sest esitab ajakirjandusväljaande kui institutsiooni seisukohata. Ka uudiste vormistamisviis on institutsionaalne — selle püsivuse tagab toimetust.

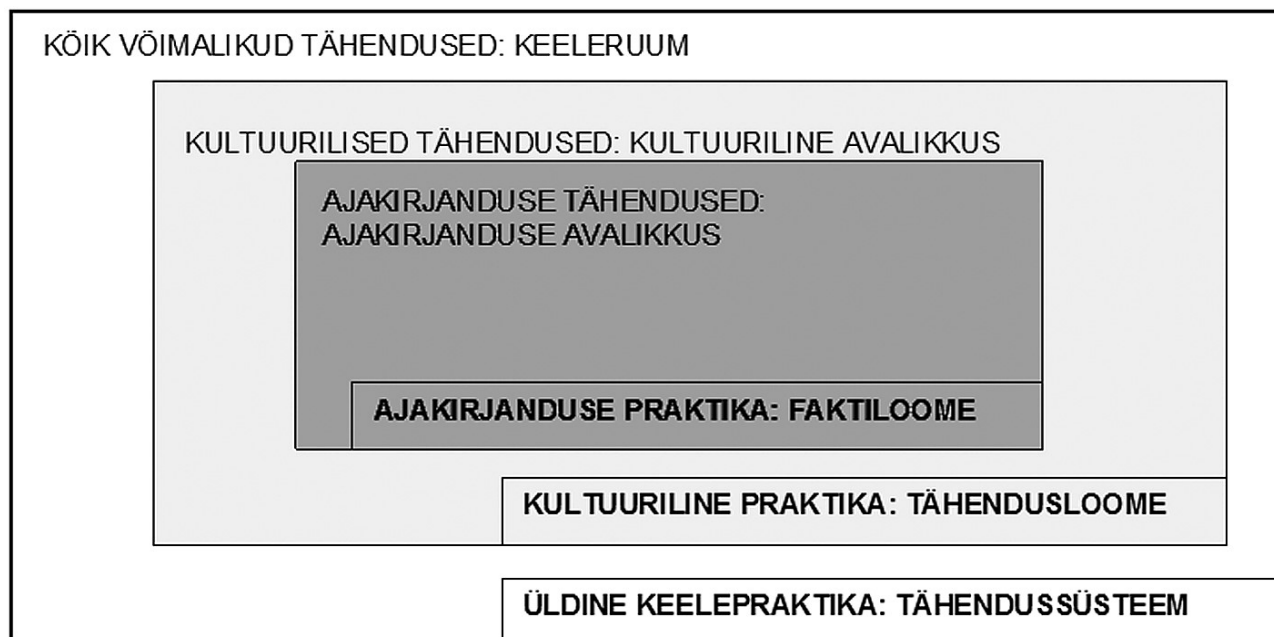
Faktid ja faktiloomed

Avalikkus on ajakirjanduse võimalus ja väli. Avalikkus annab ajakirjandusele hingamise, aga ajakirjanduslikus kommunikatsioonis saab kasutada üksnes selliseid vahendeid, mis on avalikkusele mõistetavad. Siin on heaks näiteks keel üldise tähendussüsteemina. Me saame keeles väljendada mistahes mõtteid, ometi peame järgima keelereegleid, pidama silmas sõnade tähendust. Ajakirjandus toimib samuti keeleruumi sees, lisaks peab veel arvestama avalikkuses käibel olevate nii-öelda tähendusklompidega, kohati ka teatud terviklike mõttekäikudega — kõnelema asjust, mis avalikkusele korda lähevad. Ajakirjandus kasutab mõisteid, mis on avalikkusele tuttavad, mida avalikkus tunneb tegelikkusesse kuuluvat. Nii näiteks võib mõttekäik „Euroopas on majanduskriis“ olla oluline ajakirjanduslikku teksti määrav uskumus.

Joonis 1 toob ära eri tähendusruumid ajakirjanduse vaatevinklist. Mingis kultuuriruumis luuakse tähendusi. Kultuuriruum võib olla rahvusega seotud, aga kindlasti võib ka kirjeldada nt Euroopa kultuuriruumi. Nüüdisaegne tehnoloogia võimaldab tekkida ka (tähendus)võrgustikel. Sestap on ruum siin isegi pisut eksitav mõiste.

Nagu näha, on tähendusruumide suhted kontsentrilised ehk ühise keskmege. Eri tasandid te-

¹ Juri Lotman. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuuri süsteemis. — Juri Lotman. Kultuuritüpoloogiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010, lk 140.

Joonis 1. Eri praktikatega määratud tähendusruumid kõige üldisema, keelepraktikaga määratud tähendusruumi taustal.

kivad lähtuvalt erinevatest praktikatest. Kõige üldisem on keele kasutamine mistahes olukorades: keelega seotud praktika ehk *üldine keelepraktika*.

Kui *üldine keelepraktika* on määratud keeleruumi ja keeleoskusega, siis *kultuuriline praktika* seondub tavade, kogukondade ja põlvkondade kommunikatsiooniga. Kultuur annab tähendusele põhja, olles jagatud tähenduste ning ka jagatud praktikate ala.

Kultuurilised tähendused ei ole ainuüksi „peas”. Need korraldavad ja reguleerivad sotsiaalseid praktikaid, mõjutavad meie käitumist ning järeltulevikult on neil reaalne, praktiline mõju.²

Jürgen Habermas toob oma kommunikatiivse tegevuse käsitluses esile ratsionaalse arutelu, mis lähendab mistahes ühiskondlikku süsteemi hõlmatud osaliste arusaamu, loob jagatud tähendusi.

Kommunikatiivse ratsionaalsuse mõiste kannab endas tõdemusi, mis lõppkokkuvõttes rajanevad piiramatul, ühendaval, arutlusel konsensust tootva jõu kesksel kogemusel, milles erinevad osali-

sed ütlevad lahti oma subjektiivsetest vaadetest ning tänu vastastikku tunnustatud tõekspidamisele tagavad endile nii objektiivse maailma ühtsuse kui ka omaenda elumaailma.³

Habermas rõhutab just pürgimust liikuda läbiräägitud tähenduste kaudu võimalikult lähedale tegelikkuse ühisele „tõesele” (ehk tõeseks tunnistatud) mõistmisele.

Niisugusele universaalsele kommunikatiivsele pürgimusele võiks otsida ka vastet teksti tasandil ehk siis mõistet, mis hõlmaks just pürgimuse ajakirjanduslikku väljundit. Teun van Dijk on kirjeldanud sotsiaalse ja kultuurilise reaalsuse fakte kui „sotsiaalselt põhistatud mentaalseid konstruktsioone”.⁴ Ta arendab konstruktivistlikku käsitlust, mille järgi tegelikkuse esitamine on maailma tõlgendamine ja mõistmine sotsiaalselt omandatud kontseptuaalsete kategooriate abil. Need kategooriad tekivad tekstis endas, teksti kaudu. Mingid väited muutuvad tegelikkuse enesestmõistetavaks osaks, nagu matemaatilised võrrandid esitavad erilist sümboolset reaalsust, ehkki nendel pole tingi-

² Stuart Hall. The Work of Representation. — Stuart Hall. (Toim) Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. London etc.: Sage, 1997, lk 13.

³ Jürgen Habermas. The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Life-world and System: A Critique of Functionalist Reason. Cambridge — Oxford: Polity Press, 1987, lk 10.

⁴ Teun van Dijk. Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitlus. Tlk Merit Karise. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk 39.

mata vastet meeltega tajutavas tegelikkuses. Nii tekivad teadmised kui üks uskumuste kategooria, mida rühm, kogukond, kultuur või instants „peab tõseks vastavalt mingitele kindlatele põhjendustele või (tõe)kriteeriumitele”.⁵

Nii võib öelda, et ajakirjanduse kõige üldisemat pürgimust esitab tekstis *fakt*, teatud keeleline konstruksioon. Tegelikkust struktureeritakse suuresti tõsiasjade ehk faktide abil.

See, millest reaalsus koosneb, ei ole määratud niivõrd sellega, mis objektid on olemas, vaid pigem sellega, millised propositsioonid on kehtivad: maailm on tõsiasjade, mitte asjade kogus.⁶

Faktidena esitatud tegelikkuse puhul pole üksikul, isoleeritud faktil erilist väärtust. Fakt saab tähenduse ainult suhtes teiste faktidega.

Ka uudisega seotud žanrikonventsioonid sätestavad, et uudis peab põhinema faktidel ja kajastama tegelikkust objektiivselt. Sel juhul on ajakirjanduse universaalne pürgimus *faktiloome* — taotlus esitada eeskätt fakte ehk sõnastada teatud tüüpi lauseid, et käsitleda tegelikkust. Selle pürgimuse puhul ei pea kõik ajakirjanduslikud tekstid tervenisti koosnema faktidest. Faktiloome on siiski ajakirjanduse üldine siht, ajakirjanduse kõige olulisemat praktikat iseloomustav mõiste, sest faktid moodustavad ajakirjanduslike tekstide kindla koe. Niisiis on faktiloome all selles töös peetud silmas mitmetahulist protsessi, milles osaleb ajakirjandus koos avalikkusega. Just avalikkuse kaudu kohutuvad inimesed (subjektid) tegelikkuse ja üksteisega, seeläbi struktureeritakse „tegelikkust, mis on kõigi nende seisundite kogus, mille kohta tõeväited on võimalikud”.⁷ Sealjuures määravad faktiloomet ajakirjanduse toimimisreeglid (faktide esitamise reeglid ja võtted), avalikkuses kollektiivselt jagatud teadmised ning võimalus tajuda oleviku hetke ja ruumi. Võib ka öelda, et ajakirjanduse abil luuakse faktiilma. Faktiilm on kõikide võimalike faktide kogum. Faktiilm rajaneb ava-

likkuses kinnistunud uskumustel ehk avalikkuses jagatud teadmistel.

Faktiloome hõlmab seega tegelikkust peegeldava tekstistruktuuri loomist. Sealjuures võib tekst olla verbaalne, heliline või pildiline. Faktiloome on seotud kindla tunnustusmehhanismiga ehk legitimeerimisega kõige laiemas mõttes, mis teeb erinevatest isikutest, objektidest, nähtustest ning ka väidetest meie igapäevaelu loomuliku osa.

Loomulikuks saamine toimub suuresti keele abil. Keel on võimeline saama tohutuks ladestunud tähenduste ja kogemuste objektiivseks laoks, mis suudab neid ajas säilitada ja järgmistele põlvkondadele edasi anda.⁸

Ühises teadmisteladestus (*stock of knowledge*)⁹ on ka oskused ja stiil, käitumismudelid ja käitumisharjumused. Nn välist tegelikkust näeb Alfred Schütz kui avalikkuse ilma (*public world*), mis on võrdväärsena antud meile kõigile.¹⁰ Küsimus tegelikkusest on niisiis laiem kui üksnes võrdlus füüsilise ehk tekstivälise tegelikkusega. Oluline on kategooriate süsteem, mida seejuures kasutatakse. Ajakirjanduse seisukohalt on ühtviisi objektiivne nii tulekahju (välise reaalsuse muutus) kui ka usalduskriis (täendusruumis toimuv sümbolne muutus). Mõlemal juhul on objektiivsus sotsiaalne konstruksioon ehk objektiivsus konstrueeritakse avalikkuse abiga.

Faktid leiavad tunnustuse vaid sotsiaalses kommunikatsioonis, tegelikkuse lakkamatus esitamisest ja sellele tunnustuse otsimises. Nii on faktiloome samuti sotsiaalne protsess, mis saab nähtavaks fakte esitavates ajakirjandustekstides. Faktiloome seondub Jürgen Habermasi kirjeldatud universaalpragmaatikaga. Fakte sõnastatakse ajakirjanduslikus kommunikatsioonis usus, et auditoorium neid ka faktidena ehk enesestmõistetavustena tõlgendab. Kommunikatiivne pürgimus märgib seega teadete sõnastajate ning tõlgendajate erilist su-

⁵ *Ibid.*, lk 32.

⁶ Michael Dummett. Realism ja antirealism. — Akadeemia, 1999, nr 3, lk 529.

⁷ Jürgen Habermas. Truth and Society: The Discursive Redemption of Factual Claims to Validity. — Jürgen Habermas. On the Pragmatics of Social Interaction: Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action. Cambridge–Massachusetts: The MIT Press, 2001, lk 87.

⁸ Peter Berger, Thomas Luckmann. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York: Anchor Books, 1967, lk 37.

⁹ Mõiste *stock of knowledge* eestikeelse vastena on siin kasutatud sõna *ladestu*. Eesti keele seletava sõnaraamatu järgi on *ladestu* seotud geoloogiaga — ajastu vältel moodustunud kivimid (näiteks siluri *ladestu*). *Ladestu* näib metafoorina sobivat tähistama sotsiaalselt settinud kogemust. *Ladu* mõjub pigem kitsapiirilise, mehaanilise kujundina, mis ei viita olulisele n-ö seadmisprotsessile.

¹⁰ Alfred Schütz, Thomas Luckmann. The Structures of the Life-World. London: Heinemann, 1974.

het. Sellise suhte najal võib eeldada, et fakte esitav tekst kirjeldab mingil moel ka seda avalikkust, milles see tekst on loodud.

Avalikkusega seotud kommunikatsiooni puhul tuleb alati eeldada, et tekstides esitatava tegelikkuse kujundajaid on arvukalt. See kõik hoiab ajakirjandusliku tegelikkusekäsitluse paradoksaalsel kombel küllaltki staatilise ja suletud struktuurina. Moodustub teatud süsteem, mis määrab objektide võimalikkuse ehk loomulikkuse. Ajakirjanduse funktsioon on suunata sotsiaalse süsteemi enesevaatlust, ajakirjandus garanteerib oleviku.¹¹ Samamoodi nagu keel turvab mõtlemist ja võimaldab väljendada mi tahes mõtteid, peab eeskätt avalikkus turvama võimalust arutleda mistahes väidete üle ehk esitada mistahes fakte.

Muidugi mõista ei koosne ajakirjanduslikud tekstid üksnes faktidest. Ajakirjanduslik intervjuu võib rõhuda emotsioonidele, küsija ja küsitletava omavahelisele mängule, kuid eesmärgiks jääb ikkagi saada teada midagi uut ehk esitada fakte. Reportaaž panustab eelkõige kirjeldusele — igal lugejal-kuulajal-vaatajal on võimalus võrrelda oma kogemust ajakirjaniku omaga. Faktid on ekstrakt, ajakirjanduse tegelik toim on hõredam ning žanrid rikastavad tegelikkuse ajakirjandusliku käsitlemise võimalusi. Samamoodi nagu teed juues ei kalla me kurgust alla ehedat kontsentraati, vaid vajame vett, et tee oleks talutav või nauditav.

Eeltoodust lähtudes saab välja pakkuda veidi keerulisema definitsiooni: ajakirjandus on institutsionaalselt korraldatud faktilooma praktikate kogum, mille eesmärk on konstrueerida ühiskonnas ühiselt tunnustatud tegelikkust.

Faktilooma elemendid

Mistahes väiteid võib kunstlikult faktiks teha. Poliitikud armastavad ühtelugu kasutada fraasi: "Fakt on see, et ...". Sel moel tehakse faktiks ka kõige jaburamaid väiteid. Ajalehes võib kasutada esikülge kõige olulisemate faktide esitamiseks, lisades neile suuri uudispealkirju, draamatilisi fotosid. Uudisajakirjanduse tehnilised võtted on üsna kergesti hoomatavad. Ka ringhääling kasutab spetsiifilisi vahendeid uudiste ja seeläbi ka oluliste faktide esile toomiseks. Faktiloomet võib mõjutada võim,

keelates näiteks teatud sõnumid või piirates ajakirjanduse toimimist. Erinevates ühiskondades kujunevad mitmesugused kontrollimehhanismid, mida on ka laialdaselt käsitletud.

Kuid kontrollimehhanismide kõrval on oluline ajakirjanduse eriline võime vahendada kogemusi ja hallata tõlgendusi. Selle mõttekäigu najal saab tegelikkust justkui kaheks jagada, kõnelda kogemustegelikkusest ja tõlgendustegelikkusest — mõlemaga on seotud erinevad keelelised vahendid.

Kogemustegelikkus seondub isikliku kogemusega. Seda kannab tekstis osutamine ehk viitamine. Kui kõneldakse mõnest geograafiliselt kaugest alast, püütakse lugejaid aidata tajuda, kus nimetatud koht lugeja suhtes asub. Kui aga ajakirjanduslik tekst käsitleb minevikku, luuakse ikkagi seos käesoleva hetkega. Keel ongi algselt arenenud vahetu kogemuse ning otseste viitamiste ja žestide pinnal.

Keelelised lausungid sõltuvad samasugusel moel nagu loomulikud žestid ühisest kontseptuaalsest teadmisesest, ja tõepoolest, mida tugevam on ühisteadmine, seda vähem on vaja keelt.¹²

Viited matkivad füüsilise tegelikkusega seotud kategooriaid. Üks viitesuhete põnevaid valdkondi on visuaalne keel. Foto näib erinevalt näiteks kubistlikust maalist vahetu, fotot iseloomustab tajuläheusus.¹³ Viidata saab ajalehefotol kujutatud inimesele või jalgpallivõistluses löödud väravale (mis on näha videopildis). Näiteks ajalehefoto kivistab mingi sündmuse imelühikese faasi ja televisioonis monteeritud uudislugu esitab eri rakurssidest püütud vaadete sünteetilise kogumi. Pildi puhul näeme, kui keeruline on vahekord näiva ja tegeliku vahel. Keeruline on otsustada, millist pilti saab pidada tegelikkusele vastavaks.

Kogemus seondub objektidega, olgu siis meid ümbritsevate inimeste või asjadega, mille olemasolu me tajume, ehkki ei pea neid tingimata näpuga katsuma. Nii võib ka öelda, et kogemus toob teksti tekstiväliseid elemente. Tõlgendustegelikkus, nagu öeldud, on seotud teksti abil loodud maailmaga ehk tõlgendus on tekstisisene. See-

¹² Michael Tomasello. *Origins of Human Communication*. Cambridge — London: The MIT Press, 2008. lk 100.

¹³ Krista Kodres. Pildiline pööre. — Marek Tamm. (Toim) *Humaita-arteadeuste metodoloogia: Uusi väljaavaateid*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011, lk 100.

¹¹ Niklas Luhmann. *The Reality of the Mass Media: Cultural Memory in the Present*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2000, lk 99.

tõttu ongi asjakohane rääkida kogemuse vahendamise ja tõlgenduste haldamisest. Kogemusega tuuakse väline reaalsus teksti, tõlgendusega tekitatakse tegelikkuse mõistmiseks juurde uusi tähendusi.

Ajakirjanduse erilist vahendusviisi võib iseloomustada mõistega „faktiloomemodaalsus“. Nõnda hõlmab kogemusmodaalsus kõiki neid mehhanisme, mis on seotud kogemuse vahendamisega, tõlgendusmodaalsus hõlmab tõlgenduste haldamist, institutsionaalne modaalsus kirjeldab võimu- ja kontrollimehhanisme.

Ajakirjandus kajastab aega ja olusid nende muutumises. Nõnda tuleb ajakirjanduse puhul vaadelda, kuidas saab võimalikuks hõlmata pidevalt muutuvat tegelikkust. Seejuures on ajakirjanduse eriline tegelikkuse hõlmamise viis (mida näitavad eri modaalsused) pika aja vältel muutumatu, määrates ajakirjanduse olemuse. Seega peaks analüüs selgitama neid faktiloomet määravaid tingimusi, mis kestavad kauem kui mistahes üksiktekt.

Kogemuse vahendamist on võimalik analüüsida. Eeskätt saab selgitada, kuidas kirjeldatakse aega ja ruumi, kuidas luuakse teatud valdav vaatepunkt, mille suhtes tegelikkust käsitletakse. (Seda võib nimetada ka tekstide valdavaks subjektsuseks.) Näiteks autoritaarses Eestis oli valdavaks vaatepunktiks riik. Ajakirjaniku isiklikku juuresolekut, tema esinemist tekstis oli harva tunda. Nüüdisaegses Euroopa Liidus aga näidatakse tegelikkust peamiselt rahvuslikust vaatepunktist ning seetõttu erineb ühe ja sellesama sündmuse käsitus riigiti oluliselt.

Faktiloomet uurides tuleks lähtuda terviklikest tekstikogumitest. Sel juhul saab vaadelda, milliseid väiteid tekstis üldse ei esine, millised on teksti määravad hoiakud. Kui näiteks tekstis on üleskutse mitte uskuda teatud väidet, siis tõenäoliselt on avalikkuses maad võtnud teatud uskumus, mida ajakirjandus püüab muuta. Ruth Wodak kirjeldab sääraseid veenmiskatseid kui diskursiivseid strateegiaid.¹⁴

Faktiloomes autoritaarses ühiskonnas

Analüüsiv tekstikogum pärines perioodist 1939–1940. Vaatluse all olid Eesti suurima trükiväljaande Päevaleht tekstid, samuti Soome ringhäälingu eestikeelsete saadete tekstid ajavahemikust detsember 1939 – märts 1940. Teise maailmasõja tingimustes tekkis ajakirjanduse kaudu pingeline dialoog kahe naaberriigi, Eesti ja Soome vahel, ühes sellega lahkesid ka tegelikkuse tõlgendused. Talvesõtta sattunud Soome Vabariik püüdis eestlastele anda teavet, mille vahendamine Nõukogude Liidu mõjusfääri hõlmatud Eestis polnud võimalik. Eestis kontrollisid ajakirjanduslikku sisu eri ametkonnad, nt kontrollis välisministeerium kõigi välisuudiste sisu.

1939/40. aasta Eesti Vabariigis hakkas domineerima ajakirjandust kontrolliv institutsionaalne raamistik. Välisuudised koondati ühte kanalisse — neid vahendati riigi kontrolli all tegutseva Eesti Telegraafiagentuuri ETA kaudu. 1939. aasta jooksul võib näha oluliste sündmuste viivitusega vahendamist. Paljusid Eestiga seotud sündmusi kajastati alles siis, kui neid oli välismaailmas laialdaselt käsitletud (nt Venemaa läbirääkimised Prantsusmaa ja Suurbritanniaga 1939. aasta keskel). Sündmuste kajastamine võõrallikatele toetudes tekitas nn sünkroonsushäire. Nii minetas ajakirjandus oluliselt tegelikkuse reflekteerimise võime ehk veelgi üldisemalt, sünkroniseerimisvõime. Selle kadumine omakorda nõrgendas avalikkuse võimet tunnetada tegelikkust, vahendada kogemustegelikkust.

1939/40. aasta ajakirjandus oli suuresti institutsionaalne (võiks ka öelda subjektiivne). Tekstidel puudusid autorid ehk autori nimi polnud oluline. Selles suhtes olid Eesti ja Soome ajalehed sarnased. Anonüümse teksti puhul ei saanud sageli eristada ametlikku teksti ja ajakirjandusliku teksti, raske oli määratleda, kelle nimel tekst avalikkust kõnetab. Tekstiruumi üheks valdavaks keskmeks sai Eesti rahvas, aga rahval puudus otseväljund ajakirjandusse. Rahvast kujunes subjekt, kelle nimel räägitakse, aga kes ise eriti sõna ei saanud.

1939. aasta lõpus sagesid Eesti ajakirjanduses üleskutsed olla mõistlik (olla tasakaalukas), mitte alluda kahtlustustele ja kartustele Eesti saatuse ja üldise sõjaolu suhtes. Niisugused üles-

¹⁴ Ruth Wodak, Rudolf de Cilia, Martin Reisigl, Karin Liebhart. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.

kutsed esindasid erinevaid diskursiivseid strateegiaid. Need näitavad tegelikkusepildi ja avalikkuses levinud uskumuste tõsist lahknemist. Veenmisele suunatud retoorika võeti kasutusele siis, kui taheti avalikkuse hoiakuid muuta. 1939. aasta puhul võib öelda, et avalikkuses võttis maad sõjahirm ja kartus, et Nõukogude Liit on Eesti endale allutanud. Ohtu ja hirmu faktina ajalehetekstides ei sõnastatud, ehkki need olid avalikkuses olemas.

Soome ringhäälingu eestikeelsed saated tõid Eesti avalikkuseni alternatiivse tegelikkusetõlgenduse. Soome ja Eesti ajakirjandustekstide võrdlus annab unikaalse võimaluse näidata, kuidas sarnast alginformatsiooni tõlgendatakse erinevalt, milliseid tähendusi aktiveeritakse, milliseid üritatakse nõrgendada. Soomest saadetud eestikeelsete saadete põhisõnum Eestile oli, et Nõukogude Liidu vastu tasub võidelda. Just suhtumine Nõukogude Liitu sai kahe erineva, Soome ja Eesti tegelikkusetõlgenduse aluseks. Eestikeelsetele saadetele Eestist laekunud kirjad näitavad, et Soome propagandakanali tõlgendusi peeti usaldusväärseks ja oluliseks.

Eesti valitsus pidas Soome ajakirjanduse tegelikkusekäsitlust Eesti rahvuslike huvide riivamiseks. Igasuguseid teateid Eesti võimalikust okupeerimisest peeti lubamatuks. Kõige karmimaks sammuks Soome ajakirjanduse suhtes võib pidada ajalehe Helsingin Sanomat leviku keelamist sisekaitseülemal korraldusega. Soome ajakirjandus vahendas kogu 1939. aasta Eesti sündmusi, paljudel juhtudel oli Soome ajakirjandus esimeseks allikaks. Näiteks teadete puhul, mis puudutavad Balti riikide julgeoleku tagamist nende enese teadmata.

1939. aastal sattus Eesti (info)sõtta, algas avaliku kommunikatsiooni kriis. Avalikkusega seotud kommunikatsioon ei täitnud enam oma eesmärki, ei vastanud oma olemusele. Nõukogude Liit haaras Eesti kiiresti oma mõjusfääri. Suve alguses NL-i suunal valitsenud skepsis asendus kiiresti avalikkuse poolehoiuga ning tekstides ka teatud imetlusega. Allumine oli võimalik Eesti võimude piiritu neutraalsustaotluse tõttu. Püüdes olla neutraalne, kadus riiklik eneseteadvus. See väljendub ka ajakirjanduslikes tekstides. Välispoliitiline neutraalsuspüüe tõi endaga kaasa neutraalsusprobleemi ajakirjanduses.

Reaalne sõjategevus legitimeeris Soome samud avaliku kommunikatsiooni korraldamisel, ka piirangud, mida võim seab ajakirjandusele ja informatsioonivoole. Eestis ei olnud ajakirjanduspiirangutele tegelikult selget põhjendust, need ei olnud legitimeeritud. Tegu oli võimu ühepoolsete sammudega ajakirjanduse suunamisel. Võim õigustas piiranguid neutraalsustaotlusega. Sõda konsolideeris Soomes eri survegrupe, Eestis mitte.

Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise järel kutsus Hitler oma kaasmaalased tagasi isamaale. Kiirelt käivitunud ümberasustamisaktsioon (*Umsiedlung*) sütitas Eesti avalikkuses tugeva, saksa vähemuse vastase kriitilise diskursuse, mis kajastub ka ajakirjanduslikes tekstides. *Umsiedlung* oli võimalus meenutada eestlaste 700-aastast orjapõlve sakslaste võimu all. See aga ei tähendanud tingimata kriitilist suhtumist Saksa riiki. Saksa saadik Hans Frohwein esitas Eesti võimudele mitu ametlikku protesti, millest Eesti juhtkond eriti ei hoolinud. Erinevalt Nõukogude Liidust ei olnud Saksamaal reaalset mehhanismi Eesti ajakirjanduse allutamiseks. Nõukogude Liit sai survestamisel viidata Eestiga sõlmitud baaside leppele.

Faktiloomes totalitaarses ühiskonnas

Faktiloomet totalitaarses ühiskonnas aitavad selgitada Eesti Televisiooni kõige esimesed eetritekstitid. Saated olid alul peamiselt eesti ja soome keeles (osalt ka vene keeles). Üks Eesti Televisiooni loomise eesmärke oli ideoloogiline mõjutustöö kapitalistliku Soome suunal. ETV uudistekstitid pidid looma pildi edukast ja probleemivabast nõukogude elust ja konstrueerima nii-öelda alternatiivset tegelikkust. Ajakirjanduse töökorralduse kirjeldamisel on muu hulgas kasutatud EKP juhtorganite dokumente, mis käsitlevad ETV tegevust, samuti toimetuste tööplaane ja eelarveid. ETV esindas tolal seninägematut meedialiiki — televisiooni. Oma aja uus meedia pidi saama oluliseks nõukogude tegelikkust esitavaks institutsiooniks.

Eesti Televisiooni algusaeg näitab faktiloomes seisukohalt mitmekihilist, ambivalentset olukorda. Telesaateid alustati Nõukogude kesk- ja kohaliku võimude korraldusel ideoloogilise töö tõhustamiseks Soome suunal, aga eestlased kasutasid tekkinud uut meediakanalit uue rahvusliku meediaorganisatsiooni arendamiseks. Eesti Televisioonist sai mitmekihi-

lise kontrollisüsteemi mõjuala. Teisalt tekkisid koos uue tehnoloogiaga võimalused, mida ajakirjandusliku tegelikkusepildi loomisel varem ei saanud rakendada. Visuaalne tekst võimaldas näiteks oluliselt laiendada tunnetust, sealjuures ei saanud võim seda täielikult kontrollida. Tsensuuril puudusid kogemused ja vahendid pildi analüüsimiseks. Võim rakendas küll tehnoloogia poliitika teenistusse, aga ei suutnud seda täielikult hallata. Ka mõtlev inimene ekraanil muutus sõnumiks.

1950. aastatel kujunesid tolleaegse teleajakirjanduse peamised žanrid ja kaanonid. Televisiooni esialgne suhe tegelikkusega arenes kanali spetsiifikat arvestavaks suhtevõrgustikuks, milles olid määravad teksti erinevad elemendid, nii sõna kui ka pilt. Informatsiooni vahendamine sai alguse vaheteadustustes, kuni 11. märtsil 1956. aastal läks eetrisse esimene spetsiaalselt televisioonile toodetud ringvaade. Nõnda kujunes uue institutsiooniga nii uuelaadne tekst kui ka uus praktika. Kujunes välja ka teatud modaalsuse jaotus saate sees. Nõukogude uudistesaaate esimene pool oli ametlik ja mittedialoogiline. Uudistesaaate teine pool oli aga dialoogiline, kus auditooriumile esitati küsimusi, arutleti, samuti kasutati satiiri. Sellisena tajus saadet ka tüüpiline vaataja. Ta mõistis, et saates pidi olema elemente, mis justkui on kohustuslikud, mis kuuluvad riigivõimu juurde, ja on tekste, mis kõnelevad sellest tegelikkusest, milles ta iga päev elab; milles räägitakse tema muredest ja rõõmudest.

Telesaadete tekst kõnetas vaatajat, hakkas kujunema vaatajaskond ja ühes sellega ka iseseisev televisiooniavalikkus. Seega ei saa võim totalitaarses olustikus haarata kogu avalikkust ning kõiki teksti tõlgendamises ja tunnustamises tekkida võimalikke suhteid. Kõige äärmuslikumalt avaldub kontroll juhul, kui võim ise sõnastab tervikuna avaliku teksti, nõuab teksti esitamist muutmata kujul ja nimetab seda ajakirjanduseks. Esimesed teletekstid olidki suuresti sellised ametlikud tekstid ja televisioon lihtsalt uus moodus ametlike doktriinide vahendamiseks. Kuid ajapikku kadus totaalne ametlikkus tekstidest. Vargsi asus televisioon ise avalikkust kõnetama ja ümbritsevat tegelikkust vahendama. Televisiooni esimeste eetriaastate lugu on osalt lugu selle ajastu uuest meediast, täiesti uuest faktiloome keskkonnast nõukogude olustikus.

Nii nagu majandus oli ka kajastatav tegelikkus nõukogude ühiskonnas plaanimise objekt. Tegelikuse ajakirjanduslikku käsitlust plaaniti pikalt ette. Sealjuures lähtuti kompartei kongresside otsustest ja juhtorganitest laekuvatest korraldustest. Nii võib eristada nn plaanitud tegelikkust.

Nõukogude olustikus rakendati laialdaselt tsensuuri (enamasti normatiivselt eeltsensuuri, mingil määral ka järeeltsensuuri). Kuid tsensuur ei olnud ainus institutsionaalse kontrolli vahend. Tekstide vastavuse võimu ootustele pidi tagama ka toimetustesisene hierarhia. Teksti kontrollisid vastutavad toimetajad, kes enamasti kuulusid nn nomenklatuuri hulka — olid kompartei juhtorganite poolt kohale määratud, enamasti ka ise partei liikmed, aruandekohustuslikud selle ees. 1950. aastatel ei pääsenud eetrisse nn juhuslikud esinejad, vaid pigem volitatud esinejad.

Hruštšovi võimuletulekuga tekkis ajakirjandusel võimalus mõningaseks tegelikkuse kriitiliseks käsitlemiseks. Uudisetekstid ENSV-st tugevdasid paljudel juhtudel rahvuslikku identiteeti. Sel viisil võis ametlik tekst elustada diskursusi, mis Moskva keskivõimu seisukohalt olid suisa riigivastased. Kontroll ajakirjanduse sisu üle polnud enam nii totaalne nagu stalinistlikul perioodil. Kriitika ja debatt võisid areneda aladel, mis seondusid üksikisiku emotsioonide või vastutusega (nt kultuur ja olme). Nendes valdkondades sai alguse ajakirjanduse jõuline areng.

Faktiloome demokraatlikus ühiskonnas

Faktiloome kirjeldamiseks demokraatlikus olustikus pakub põneva võimaluse Euroopa Liidu kontekst. Võib näha, kuidas kõiki EL-i liikmesriike puudutav sündmus (näiteks EL-i eelarvekava ühine arutelu Brüsselis) leiab eri keeleruumides erineva käsitlemise. Sarnaselt Euroopa ühisraha ning näiteks ühise Schengeni viisaruumiga on loodetud ka ühtse Euroopa avaliku ruumi tekkimist, mille puhul tegelikkust tõlgendatakse ühetaoliselt kogu Euroopas. Sel juhul võiks ka faktiloomet määravad mehhanismid ehk modaalsused olla sarnased. Faktiloome modaalsused kujunevad avalikkuses ja neid kannab avalikkus. Sel juhul võiks oletada, et Euroopas võiks tekkida ühtne faktiloome mehhanism, sarnane ettekujutus tegelikkusest.

Ühetaolisus eeldaks ka ühishuvidest lähtuvat vaatepunkti, positsiooni, mis ei kuuluks otseselt ühelegi riigile.

Ühetaolise avalikkuse eestvõitlejaks on kujunenud EL-i ametlikud institutsioonid — eeskätt Euroopa Komisjon, vähemal määral ka Euroopa Parlament. Ühtse avalikkuse eelduseks on ühesugune informatsioon. Erinevalt institutsioonide endi levitatud kriitikast, et Euroopa avalikkuse kujunemise probleemid seonduvad eeskätt kommunikatsiooniga ja info levitamisega, väidab enamik Brüsselist töötavatest ajakirjanikest, et neil ei ole informatsiooni saamisega probleeme. Pigem on probleemiks info keerukus ja selle bürokraatlik väljendusviis. Sel moel saab Brüsselist töötavast ajakirjanikekorpusest omamoodi filter bürokraatliku Euroopa avalikkuse ning eurooplaste vahel. Mistahes EL-i teema osutub käsitlemiseks valituks siis, kui Brüsseli korrespondent seda mõistab. Paljud teemad jäävad kajastamata, sest neid peetakse liiga keeruliseks. Kuid korrespondentide otsustused ei ole ainus filter teema ja žanri valikul. Korrespondendid töötavad ühest küljest Euroopa institutsioonide ning teisalt koduriigi toimetuste ootuste mõjuväljas.

Hoolimata ajakirjanike väga sarnastest töötigimustest Brüsselis võib sündmuste valik EL-iga seotud teemade käsitlemisel olla väga erinev. Seda kujundab suuresti rahvuslik avalikkus. Kõneaineid kujundavad suured rahvuslikud narratiivid. Näiteks Suurbritannia puhul mõjutavad teemavalikut suhted USA-ga, enda positsioneerimine pigem Euroopa kõrval seisjana kui Euroopas olevana. Sealjuures on väga oluline, et EL-i käsitlevaid tekste on tunduvalt vähem kui teistes riikides. Nõnda võib Suurbritannia puhul täheldada nn välistavat valikut — EL-i käsitlevad tekstid jäetakse pigem kõrvale. Seevastu Saksamaa ja Prantsusmaa näevad Euroopa asjade korraldamisel pigem enda aktiivset osalust. Prantsusmaal eelistatakse EL-i poliitikat käsitlevaid teemasid (toetused, siseturg ja selle kaitse), Saksamaal pigem EL-i majanduslikku käekäiku puudutavaid teemasid, samas aga Saksamaa-poolset aktiivse poliitika kujundamist teemana pigem välditakse. Eesti näeb EL-i rolli suuresti just tõhusas toetuses välispoliitika teostamisel ja eeskätt Venemaad puudutava suhtumise kujundamisel.

Euroopa Liiduga seotud mitmeastmeline demo-

kraatiamudel võimaldab sündmusi tõlgendada mitmel moel. Kui rahvuslik huvi langeb kokku ühishuviga, siis tõlgendab ajakirjandus seda kui selle rahva ja riigi edu oma eesmärkide saavutamisel Euroopas. Kui aga rahvuslik huvi läheb Euroopa ühishuviga vastuollu, siis käsitletakse seda pigem kui bürokraatliku Euroopa survet rahvusriigile. Euroopa Liiduga seotud ajakirjanduslik käsitlus ei ole seetõttu kunagi päris neutraalne. Peaaegu alati kujuneb see huvidest laetud kontekstist sõltuvalt. EL-i sündmustega seotud faktilooma tõlgendusmodaalsuse analüüs näitab suhteliselt püsivaid (üksiktekstist kauem kestvaid) eelhoiakuid, mida kujundab rahvuslik huvi.

Empiiriliseks analüüsiks valitud tekstikogum puudutas 2005. a märtsis toimunud Euroopa Liidu tippkohtumise kajastust Saksamaa, Prantsusmaa, Suurbritannia ja Eesti juhtivates päevalehtedes. Neljalt maalt pärinevate ajakirjanduslike tekstide (kokku 98) kvalitatiivne sisuanalüüs võimaldas kirjeldada EL-i liikmesriikide ajakirjanduses kujunevaid viitesüsteeme (kogemusmodaalsusi). Nende abil oli võimalik kaudselt selgitada rahvuslikus avalikkuses kinnistunud positsioone ja eelhoiakuid. Kuigi uudisajakirjanduse tüüpiline hoiak oli jääda neutraalseks ja eemaldada tekstist autor, esitasid tekstid siiski suhteliselt püsivat vaatepunkti, mis oli suuresti just rahvusliku avalikkusega määratud — tegelikkust käsitleti rahvuslikust positsioonist lähtuvalt. Üldistavalt võib öelda, et Euroopa sündmuste kajastamisel kujunevad teatud põhitegelased ja -objektid, mõned neist positiivsed, mõned negatiivsed. Tüüpiline tegelane on mõni riik või rahvus. Koduriik muutub ajakirjanduslikes tekstides tihtilugu aktiivseks, abstraktseks tegelaseks, kelle suhtes paigutavad kõik teised tegelased ja objektid.

Sotsiaalselt tunnetatud ruum, mida kirjeldab faktilooma tõlgendusmodaalsus, on piiratud. Selles on vaid mõned olulised tegelased ja objektid, mille abil määratletakse sündmusi ja hallatakse kujutletavaid konflikte. Prantsuse tekstide puhul nähakse kõige rohkem vastanduvat Suurbritanniat ning vastupidi. Euroopa Liidu uued liikmesriigid on suurte (vanade) liikmesriikide jaoks pigem kollektiivne objekt, kelle suhtes rakendatakse mingit tegevust. Üksikutel juhtudel eristub uusliikmetest Poola. Ka Euroopa Liit on pigem objekt kui aktiivne tegelane. Tihti kaob see tekstidest sootuks ja

muutub riikidevaheliste suhete kirjeldamisel pigem taustal olevaks ajendiks. Sel juhul võib väita, et EL ei määra oluliselt sotsiaalselt kujundatud tegelikkusepilti.

Kui püüda kirjeldada Euroopa avalikkust, siis tõenäoliselt on tegu paljude eri avalikkuste kogumiga. Niisuguste rahvuslike avalikkuste tunnuseid kujundab suuresti rahvuslik vaatepunkt. Iga sugused katsed rahvuslikke avalikkusi ühtlustada või liita aktiveerivad avalikkuse tõlgendusmehhanismid (tõlgendusmodaalsuse). Need ärgitavad pigem otsima erinevusi kui leidma sarnaseid jooni. See ei tähenda, et tegelikkuse ühetaoline käsitlemine Euroopas poleks võimalik. Seda saab pigem kirjeldada kui teatud ideede ja faktide (näiteks majanduskriisi olemasolu) võrgustikku.

Kolme ühiskonna võrdlus

Kolme erineva modaalsuse (kontrolli-, kogemuse- ja tõlgendusmodaalsus) mõjuväljad on erinevates ühiskondades sarnased. Kontroll on pigem teksti-ülene (näiteks teksti lubav või mittelubav, teksti valiv või valikust kõrvale jättev). Kogemus on pigem mõiste- ja sõnakeskne, tõlgendus aga pigem väitekeskne. Võim ei saa rakendada kontrolli kõikidel nimetatud tasanditel. Seda näitab ka ajaloolise materjali analüüs. Erinevad modaalsused määravad ka žanreid (nii avaldub näiteks juhtkirjas kontrollimodaalsus). Nõnda võiks ka žanrite analüüs anda võrdlusainest, aga see ei saa olla analüüsi ainuke lähtekoht. Nii võib näha nõukogude perioodi teletekstide puhul, kuidas üks žanr kompenseerib teise kitsendusi, seda isegi ühe uudistesaate sees. (Esimeses televisiooniringvaates olid ametlikud uudistekstid ning ka kaks mängulist, kriitilist uudislõiku.)

Nüüdisaegsetes, Euroopa Liitu puudutavates uudistekstides võib leida hinnangulisi, arvamust sisaldavaid elemente, mis võib tuleneda soovist muuta tekst lugejale huvitavamaks või dramaatilisemaks. Seda kasutatakse enam siis, kui käsitletav aines on poliitiline ja sündmusi justkui pole (näiteks ebamäärane eelarvevaidluste protsess). Selles on oma annus ajakirjanduslikku populismi, teksti vastuvõetavamaks või põnevamaks muutmist.

1939/1940. aasta Eesti ajakirjanduses domineeris institutsionaalne kontrollimodaalsus. Subjektsuse küsimus on ajakirjanduse puhul üks kesk-

semaid ehk täpsemalt, kelle silmade ja kõrvadega ajakirjandus kuuleb ja näeb, kelle suuga kõneleb ehk – kelle kogemust esitab ajakirjandus. Subjektsuse nõrgenemise puhul annab ajakirjandus vaatepunkti võimu kätte. Nii juhtuski tegelikult 1939/1940. aasta ajakirjandustekstides.

1950. aastate totalitaarse ühiskonna ajakirjandustekstides hakkas koos uue tehnoloogia arenguga ajapikku domineerima kogemusmodaalsus. Tekkis kahekihiline ajakirjandus. Esmalt ametlik, võimu jaoks oluline, aga samas avalikkust mittekonnetav tegelikkus ning inimlähedane, põnev ja dialoogiline tegelikkusekäsitlus, millele vastas ka inimlik ja oluline tegelikkus. Esile kerkisid ajakirjanikud kui persoonid, mitte niivõrd nüüdisaegse telestaari tähenduses kui pigem isikutena, kes oskasid haaravalt kirjeldada oma isiklikke tunnetuskogemusi.

Demokraatlikus ühiskonnas võib näha, kuidas ühist sündmust (näiteks EL-i eelarvevaidlused) tõlgendatakse liikmesriikides erinevalt, tugevaks saab tõlgendusmodaalsus. Siin on iseloomulik paljude tugeva tähendusväljaga mõistete kasutamine eelarvevaidluste nimetamiseks, nende kujundamiseks tegelikkuse objektiks. Teksti valdavalt dramaatiline loomus võimaldab esile tuua rahvuslikku positsiooni, mis ühtib ka ajakirjandusliku vaatepunktiga.

Tabel 1 koondab eri ühiskondade võrdluse analüüsiüksuste, modaalsuste ning ka detailsemate tunnuste kaupa. Kontrolli puhul on välja toodud ajakirjandusinstituutidele rakendatavad ning ajakirjanduse enda kehtestatud mehhanismid. Kogemuse puhul on ära toodud tekstides esinev valdav vaatepunkt (nn subjektsus), samuti aja (aktuaalsuse) haldamisega seotud nn sünkroonsusmehhanismid. Tõlgenduse puhul on esile toodud konteksti eeldav ja konteksti vallandav retoorika. Esimesel juhul on silmas peetud eelhoiakuid, mis teksti tähendust kujundavad-mõjutavad, aga mida ottesõnu tekstis ei väljendata. Teisel juhul on vaatluse all retoorika, mis püüab avalikkust aktiivselt mõjutada (keelatab, kutsub üles, hoiatab, kritiseerib jne).

Tabel 1. Eri režiimide võrdlus

		AUTORITAARNE	TOTALITAARNE	DEMOKRAATLIK
KONTROLL	Välismõju	VÕIM AUTORITEEDINA ALLIKATE HALDAMINE Volitatud ajakirjanikud SUUNAVAD REPRESSIOONID	VÕIM KONTROLLIJANA Allikaviidete, seega ka ALLIKATE PUUDUMINE. Ideoloogia levitamine ja kontroll ning sidumine lokaalsete praktikatega Ajakirjanikud nõukogude nomenklatuuri osana TSENSUUR JA NOMENKLATUURIGA SEOTUD PERSONALI- POLIITIKA	VÕIM PARTNERINA (vaatlusobjektina) ALLIKATE MITMEKESISUS (samas infoagentuuride ja võrgustike tugev mõju) EL-i ühishuvist ja poliitilistest otsustest lähtuva ideoloogia levitamine, aga mitte kontroll EL-i ÜHISHUVIGA SEOTUD INFO KESKNE HALDAMINE
	Sisemõju	Tekstide anonüümsus. Ajakirjandusliku refleksiivsuse nõrgenemine NÕRK AUTORSUS	Uudisteksti esinemine pigem võimutekstina Eri žanrid piiratud tegellikkusekäsitluse võimaluste avardajana Ajakirjaniku autoripärasuse esilekerkimine TUGEV AUTORSUS	Tegellikkuse käsitlemine eri žanrites VARIEERUV AUTORSUS
KOGEMUS	Vaate- punkt	Valdavalt kollektiivne, abstraktne <i>meie</i> , aeg-ajalt ka toimetuse kollektiivne positsioon AMETLIKU JA AJAKIRJANDUSLIKU SÜNTEES ehk NÕRK SUBJEKTSUS	Ajakirjandusliku vaatepunkti ambivalentsus. Ametlik ja samas ka ajakirjanikukeskne (ka lihtsa nõukogude inimese positsioon) AMETLIK JA AJAKIRJANDUSLIK PARALLEELSELT ehk VARIEERUV SUBJEKTSUS	Sageli kantud rahvuslikest huvidest ja rahvuslikust avalikkusest (kujuneb vastanduses teiste EL-i riikidega, osana maailma-pildist) AMETLIKKUST VÄLTIV SUBJEKTSUS
	Sünkroon- sus	Selektiivne sündmuste valik Mitmed sündmused kajastamata vaatamata küllaldasele infole SÜNKROONSUSHÄIRED	Sündmuste kaudu planeeritud tegellikkus ehk INSTITUTIONAALNE SÜNKRONISEERIMINE (nomenklatuursed poliitilised sündmused) PARALLEELSÜNKROONSUS	Tsitaatide ja tõlgenduste sage käsitlemine sündmustena LOOMULIK SÜNKROONSUS
	Valdavad tegelased ja objektid	Peamiselt riigid ja ametiisikud, harva üksikisikud AMETLIK TEGELASTEVÄLI	Nõukogude institutsioonid ja ka volitatud üksikisikud AMETLIK JA INDIVIDUAALNE TEGELASTEVÄLI, PIIRATUD OBJEKTIDE VALIK	Selektiivne tegelaste ja objektide valik lähtuvalt käsitlusest HÜBRIIDNE JA VALIKULINE TEGELASTEVÄLI
TÄHENDUS	Konteksti eeldav retoorika	TÕLGENDUSTE HALDAMINE Riigi elus on valdkondi, mille üle arutlemine pole mõistlik	TÕLGENDUSTE PALJUSUSE VÄLTIMINE Poliitiline kontroll konfliktide käsitlemisel tugevate vastanduste kaudu	TÕLGENDUSTE PALJUSUS JA DOMINEERIMINE Vastandite ja konfliktide mitmekesisus
	Konteksti vallandav retoorika	Alternatiivse tegellikkusekäsitluse kriitika VÕIMU SUUNAV RETOORIKA	Kontrollitud mõistekasutus Kriitika üksikisikute ja vaenulike riikide suhtes IDEOLOOGILINE JA ALTERNATIIVNE (RAHVUSLIK) RETOORIKA KOOSMÕJUS	Laetud mõistete kasutamine kõigis žanrites Ulatuslik kriitika kõige suhtes PEAMISELT RAHVUSLIK RETOORIKA

Kokkuvõtteks

Fakt ei sõltu vaid formaalsetest esitamistingimustest (kuigi mõnel juhul nõnda just arvatakse), ka mitte üksnes ajakirjanduslikust praktikast. Küsimus tegelikkusevastavuse tunnustamisest kerkib ka nüüdisaegse infoliiasuse ehk nn infouputuse (*information overload*) tingimustes. Info odavneb ja hinda läheb keskendumisvõime.¹⁵ Mistahes infosüsteemides võib tänapäeval olla tohutu hulk andmeid, mida saab bittides-baitides mõõta, kuid hajusad andmed iseenesest ei moodusta informatsiooni. Informatsioon eeldab andmete korrastamist, struktureerimist. Suvalisel andmelasul ei pruugi olla tähendust avalikkuse jaoks ja seega ei sõnastata ka selle põhjal ajakirjanduslikke fakte.

Kontroll info üle on üks võimalus avalikkuse haldamiseks. Samas pole võim kunagi avalikkus. Nii info üleküllus kui nappus või puudumine osutavad teatud universaalsetele suhetele avalikkuse ning faktide kui teatud tüüpi tähenduste vahel. Faktis saavad need suhted nähtavaks. Fakt saab olla väide, mis esitab tegelikkust. Niisugust erilist suhet võiks kirjeldada mõistega tegelikkusekujutus.

Tegelikkusekujutus on ennekõike hüpoteetiline pragmaatiline abikonstruktsioon, mis väljendab ajakirjandusliku teksti üldist seost kindla olustikuga ega kuulu üksnes teksti autorile (või ka võimu- või ajakirjandusinstituutsioonile), vaid kujuneb avalikkuses. Tegelikkusekujutus märgib avalikus kommunikatsioonis osalejate kollektiivset valmisolekut pidada teksti tegelikkusele vastavaks (tegelikkusekujutluse printsiip on analoogne koostööprintsiibiga). Niisugune valmisolek ei hääbu ajas, kuigi tegelikkuse vahendamise seotud tähendused ja ka sündmused (tähenduslikkused) võivad ajas täiesti muuttuda. Tegelikkusekujutus ei sünni üksikus, spontaanses tajuhetkes, vaid on pikaajalisem ning seotud kommunikatsiooni paljude osalistega. Tegelikkusekujutluse najal saavad üksikisiku hoiakutest ja uskumustest tähtsamaks kollektiivsed hoiakud ja uskumused. Tegelikkusemulje on seetõttu kindlasti püsivam kui mistahes üksikhetk. Nagu keel ei ole kellegi oma ning samas on siiski millelegi suunatud, ei kuulu ajakirjan-

dusega seotud tegelikkusekujutus otseselt mitte kellelegi ning keegi ei saa seda vahetult sõnastada. See kujuneb üldises kommunikatiivses pürgimuses.

Ajakirjandus toimetab tähendusruumis, mis on määratud tegelikkusekujutlusega. See väljendab ennekõike teksti ja tegelikkuse pragmaatilist suhet, mida kannab avalikkus. Ajakirjandusega seotud tegelikkusekujutus ei ole kunagi täielikult ühepoolne ja asi iseeneses, selle toime kehtib kauem kui mistahes üksiksündmus. Tegelikkusekujutus ei ole pelk lepe, vaid pigem keerukas, samas aga küllaltki püsiv suhtesüsteem, mida määravad ühised teadmised, uskumused ja hoiakud, nn ühisalus (*common ground*), „mis on organiseeritud nagu ulatuslik mentaalne entsüklopeedia“.¹⁶ Tegelikkusekujutus on faktiloomet ning ka ajakirjandust tervikuna kandev universaalne printsiip.

Eri ajajärgudest pärit empiiriline materjal viitab, et tegelikkuse esitamine ei tähenda tingimata kokkupuudet reaalsusega. Paljudel juhtudel esindab tekst vaid muljet ehk kujutlust tõest. Sel juhul aitab tegelikkusekujutus selgitada keerukaid suhteid teksti ja tegelikkuse vahel. Ka totalitaarse olustiku ajakirjandus mängib kujutlusega tõsiseltvõetavusest või tõepärasusest. Tegelikkusekujutus võimaldab kirjeldada ka olukordi, kui teksti esitatakse kui tõest, kuigi tegelikult esitatakse valet. Niisuguseid olukordi tuleb ette näiteks sõjapropagandas. Tekste esitatakse tegelikkusekujutlust silmas pidades, aga need ei ole ometi tõesed. Võimule võib olla kasulik väita seda, mis pole tõene, kuid ometi ei saa eirata ajakirjanduse üldist iseloomu. Üldjuhul eeldab ajakirjandus sotsiaalset tunnustust, ajakirjandus peab ka mõjuma ajakirjandusena. Sel juhul tuleb arvestada sotsiaalselt kujunevat taustsüsteemi ja nõnda ei saa ükski võim ajakirjandust tervenis- ti hallata.

Tegelikkusekujutus võimaldab ajakirjandusel kirjeldada ka tegelikkuse seisundeid, mis pole otseselt tunnetatavad, mis on aja või ruumi mõttes kauged. Tegelikkusekujutus on kommunikatsiooni määrav printsiip. Nii on ka kiri kommunikatsioonivahendina olnud füüsilise ja sotsiaalse korralduse kõikehõlmav tehnoloogia, mis võimaldab inimesel meeltega tajutavast reaalsusest lahus hoi-

¹⁵ James Gleick. *Information: A History, a Theory, a Flood*. Kindle Edition, Vintage, 2011.

¹⁶ Herbert Clark. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, lk 106.

da „kujutletavat, emotsionaalset, tunnetatud maailma“.¹⁷

Jürgen Habermasi käsitluses pole kommunikatsioon mitte üksnes vahendamine, vaid ka asjakohaste võimaluste loomine järelduste tegemiseks — seega siis ka tegelikkuse kujutlemiseks. Ratsionaalsus peitub Habermasi käsitluses intersubjektiivse kommunikatsiooni struktuurides, mitte ebamäärasuses või üksiku subjekti teadmises. Kommunikatsioon on koostöö ja rajaneb lootusel, et lugeja teksti ka mõistab — nõnda rakendub Paul Grice'i¹⁸ kirjeldatud pragmaatika koostööprintsiip ehk kooperatiivsuspriintiip. Selle järgi eeldab lugeja-kuulaja, et teksti autor (või üldisemalt kõneleja) sõnastab teksti igal juhul mõistuspäraselt, selliselt, et see oleks mõistetav. Koostööprintsiibi vaikimisi rakendamine avalikkuses tähendab, et kommunikatsioonis lähtutakse nii palju kui võimalik situatsioonist, ühisest kontekstist ja teadmistest. Paul Grice'i koostöömaksimi käsitleva teooria edasiarendused — nt Dan Sperberi ja Deirdre Wilsoni¹⁹ nn relevantsusteooria (asjakohasusteooria) — rõhutavad pigem nn asjakohasuspriintiipi, mitte niivõrd koostööd kui kõige tähtsamat põhimõtet suhtlusaktis.

Ajakirjandus on avalikkuse üks olulisemaid töövahendeid tegelikkuse tunnetamiseks ja mõistmiseks. Ajakirjandust võib käsitleda ka kui teatud liidest (*interface*). Liides koondab eri vahendid, mille abil saavad ühe süsteemi kasutajad tinglikult suhelda teise süsteemiga. Õigekeelsussõnaraamatu järgi on liides ühispiir kahe funktsionaalosa vahel. Ajakirjandus paikneb tegelikkuse ja avalikkuse ühispiiril. Ajakirjandusväljaannet saab üldjuhul usaldada pika aja jooksul, sest väljaanne ei muuda iga päev toimimispõhimõtteid, mis samuti kujundavad avalikkuse ja tegelikkuse vahelist liidest. Liides rakendub teatud vormistamisvahendina, teatud tööriistana, mis peab vastu pidama mistahes olukordades ning hakkama saama ka kõige ootamatute mõtete väljendamisega. Nii nagu nüüdisaegne arvutikasutaja saab loota mõnele kasutajaliidesele (*user interface*), et täita väga erineva ise-

loomuga unikaalseid ülesandeid, nt luua täiesti uusi tähelepanekuid vormistatud tekste, võib avalikkus loota tegelikkuse vahendamisel ajakirjandusele. Ajakirjandus kui liides hõlmab avalikkuses kujunevaid tähendusmehhanisme, mille rakendamisel on erinevaid otstarbeid ehk funktsioone.

Totalitaarse ühiskonna puhul võis näha, kuidas võim üritas kujundada ajakirjandust kui liidest uue tehnoloogia abil. Samas tekkisid tehnoloogiaga uued võimalused tegelikkuse käsitlemisel, mida ei suutnud hallata ei tsensuur ega peatoimetajate võim. Teisalt näitas nüüdisaegse, demokraatlikus ühiskonnas toimiva ajakirjanduse analüüs, et tegelikkuse esitamise elemendid kehtestab ajakirjandus valikuliselt — mitte kõik tegelikkuse aspektid ei jõua avalikkuse ette, pealegi ei soovi avalikkus ka kõike teada. Nii võiks Euroopa ühishuvide seisukohalt eeldada, et avalikkus võiks olla informeeritud teatud tegelikkuse asjaoludest, isegi siis kui avalikkus seda ei soovi. Samamoodi nagu kasutusliides aitab inimesel suhelda masinaga ning ühtlasi ka abstraktse ja hoomamatu andmekoguga, aitab ka ajakirjandus liidesena toime tulla tohutu infokülluse olukorras. Sel juhul muutub liides omamoodi puhvriks. Vaid teatud osa keerukast tegelikkusest saab ajakirjanduslikuks tekstiks. Üha täiuslikumaks muutuvad sünkroniseerimismehhanismid võimaldavad üha täpsemat tegelikkusekäsitlust. Samas toob iga ajahetk uue info. Tekib oht kapselduda ülikiiresti uuenevatesse olukuhetkedesse ja seejuures kaotada üldpilt. Liides võib koondada ka avalikkuse sarnaseid, tüüpilisi ning ka üha vaesuvaid valikuid. Nii võib juhtuda, et hoolimata rikkalikest tehnoloogilistest võimalustest soovitakse vaid ühetüübilisi tekste.

Sõjaeelse Eesti Vabariigi faktilooma analüüs osutas, et avalikkuses võib kujuneda oma arusaam tegelikkusest, mis ajakirjandusse ei jõua. Ajakirjandus ei esindanud kõiki arusaamu ning vältis teatud fakte. Faktid on tõepoolest sotsiaalselt konstrueeritavad ja ajakirjandus võib selles protsessis olla abiks, aga võib tekkida olukord, kus neid konstrueeritakse väljaspool omamaist ajakirjandust — välismaiste kanalite abiga, omavahelises suhtluses, moodsal ajal kasvõi sotsiaalvõrkudes. Kui paljud eestlased 1939/1940. aastal jälgisid Soome kanaleid ja väljendasid kirjades Soome ringhäälingule oma seisukohti, oli tegu avalikkuse lausungitega, kuigi need ei leidnud ajakirjanduslikku käsitlust.

¹⁷ Marshall McLuhan. *Understanding Media. The extensions of man.* London: Routledge, 1964/2002, lk 95.

¹⁸ Paul Grice. *Logic of Conversation.* — Peter Cole, Jerry Morgan. (Toim) *Syntax and Semantics, Vol 3: Speech Acts.* New York: Academic Press, 1975.

¹⁹ Dan Sperber, Deirdre Wilson. *Relevance: Communication and Cognition.* 2nd ed. Oxford: Blackwell, 1995.

Ajakirjanduslik sünkroonsus eeldab ajakirjanduselt reflekteerimisvõimet, võimet tekitada tegelikkuse vahendamisel seoseid. Nii nagu mistahes televisiooni uudislugu on monteeritud, eeldab iga tekst autori panust ja rolli. Üks sõjaeelse Eesti probleeme oli refleksiivsuse kadumine: ajakirjandus muutus üksnes vahendajaks ja nii minetas lõpuks ka võime tajuda tegelikkust.

Ajakirjanduslikule faktiloomele jääb alati kogemuse ja tähenduste haldamisega seotud komponent. Võim saab otseselt toimida vaid nn institutsionaalse modaalsuse kaudu. Nõukogude totalitaarne olustik osutab võimu püüdlustele suunata ajakirjandust vaid teatud kindlatele sündmustele, samuti tekitada teatud (peamiselt rituaalseid) sünd-

musi. Paljud avalikkuse huvi seisukohalt olulised sündmused jäeti siis kajastamata, sest neid peeti nõukogude inimese jaoks kahjulikuks või tarbeks. Näiliselt tähtsusetuid sündmusi esitati kui tähtsaid. Sündmuse mõistet tuleb näha laiemalt. See pole mitte pelgalt füüsilise reaalsuse muutus, aja ja ruumiga seotud kategooria. Nõukogude periood näitas, et sündmus võib ka olla institutsionaalne, võimu konstrueeritud ametliku tegelikkuse objekt. Nõukogude võim püüdis hallata sääraseid objekte. Faktiloome puhul üritab võim kontrollida lausungite ajakirjanduslikuks saamise protsessi, aga ta ei saa täiel määral sekkuda avalikkuse pragmaatikasse. Avalikkus ei ole kunagi välise võimu poolt hallatav, sest ta lihtsalt ei kao!